

І. В. Мордас, аспірант,
Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана

**РОЛЬ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ
В РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНОЇ НАУКИ
ТА ОСВІТИ В УКРАЇНІ
(До 100-річчя Київського національного
економічного університету імені Вадима Гетьмана)**

У контексті розвитку економічної освіти в Україні показано значення заснування Київського комерційного інституту для подальшого розвитку економічної освіти та визначено внесок учених інституту в розробку основних питань економічної науки в Україні.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Київський комерційний інститут, економічна наука, економічна освіта, економічна думка.

Здобуття Україною незалежності та становлення її як самостійної економічно розвиненої держави сприяє посиленому інтересові до історії розвитку української економічної думки. Національно-культурне відродження України неможливе без знання історико-економічної спадщини українського народу, яка бере свій початок ще з давніх-давен. Важливе значення в формуванні провідних напрямів і шкіл суспільно-економічної думки в Україні, які склалися в кінці XIX — на початку XX ст., належить університетській економічній освіті, завдання якої полягає в підготовці не лише висококваліфікованих конкурентоспроможних спеціалістів для всіх галузей економічного життя, а й розвитку людини як особистості.

У сучасній економічній літературі процеси становлення та розвитку економічної освіти і науки в Україні розглядаються ізольовано один від одного, без урахування їхнього взаємозв'язку. Історична ретроспектива та логіка розвитку економічної освіти в Україні досліджуються переважно з педагогічної точки зору, враховуючи історичні умови та вимоги тогочасного суспільства. Так, окремі аспекти розвитку економічної освіти в Україні розглядаються у роботах Е. Л. Лортікіяна [6], Л. А. Медвідь [7], В. В. Постолатія [10]. А закономірності та особливості формування української економічної науки досліджуються у працях відомих українських економістів Р. Х. Васильєвої, Л. П. Горкіної, С. М. Злупка,

Л. Я Корнійчук, І. С. Коропецького, П. М. Леоненка, В. М. Феценко та інших.

Проте, відзначаючи важливі наукові досягнення названих учених, слід відзначити те, що вони вивчали різноманітні аспекти та особливості розвитку української економічної освіти і науки кінця ХІХ — початку ХХ ст. відповідно до завдань та проблематики власних досліджень. Їхні здобутки значно збагатили вітчизняну та світову економічну науку і мають важливе значення для подальшого розвитку економічних знань.

Та слід зазначити, що економічна освіта і наука в Україні завжди розвивалися у нерозривному зв'язку, і величезну роль у їх формуванні відіграли економічні навчальні заклади, в стінах яких працювали видатні вчені та проводилися фундаментальні наукові дослідження.

Тому завдання статті полягає в тому, щоб у контексті розвитку економічної освіти в Україні показати значення створення Київського комерційного інституту для подальшого розвитку економічної освіти та проаналізувати внесок учених інституту в розробку основних питань економічної науки в Україні.

Дослідження становлення та розвитку економічної освіти і науки в Україні набуває особливого значення саме сьогодні. Оскільки 2006 р. Київському національному економічному університету імені Вадима Гетьмана, найстарішому економічному закладові України, виповнюється 100 років від дня заснування. Тому дуже важливо проаналізувати соціально-економічні умови та закономірності розвитку економічної освіти і науки в Україні, які створили необхідні передумови для заснування першого вищого економічного навчального закладу в Україні і третього вищого навчального закладу в Києві (на той час уже були відкриті Університет св. Володимира і Політехнічний інститут). До того ж, аналіз досвіду минулих років дасть змогу показати важливе значення тих науково-економічних досліджень, які свого часу стали фундаментом для подальшого розвитку економічних знань.

У другій половині ХІХ ст. основною рисою економічного життя в Україні був активний розвиток ринкового господарства. Реформи 1848 та 1861 рр., які відмінили кріпацтво на українських землях, сприяли позитивним зрушенням майже в усіх галузях економіки. Пожвавлення торгівлі та зміцнення економічних зв'язків між різними регіонами України та світом прискорили утворення національного ринку, що формувався як складовий елемент європейської і світової економічної системи. Виникнення капіталістичних відносин та швидкий розвиток економіки

сприяли зростанню потреби в кваліфікованих спеціалістах, особливо з економічною освітою, для роботи в різних галузях народного господарства. Виникла об'єктивна необхідність підготовки таких кадрів у самій країні.

Перше у світі комерційне училище було створене в Москві ще 1772 р. Вже тоді була чітко визначена його мета — готувати кваліфікованих спеціалістів для роботи в різних галузях промисловості та торгівлі. А 1804 р. в Москві було засновано ще 2 подібних училища: Московське комерційне училище і Московська практична академія комерційних наук. Таким чином, в Російській імперії, до складу якої входила і Україна, велике значення економічної освіти для господарського життя держави було визнано ще в кінці XVIII ст. Тобто в той час, коли в жодній країні світу ще не було ні однієї економічної школи, і взагалі не виникала навіть сама думка про створення самостійних шкіл економічного профілю.

В Україні перші економічні навчальні заклади, діяльність яких регламентувалася «Статутом реальних училищ» (1872 р.), що поширювався на всі території Російської імперії, у тому числі й на Україну, починають виникати у другій половині XIX ст. У цей період комерційні відділення функціонували у складі Катеринославського, Київського, Одеського, Полтавського, Севастопольського, Харківського та Херсонського реальних училищ, але стан викладання комерційних наук тут був на низькому рівні [10, с. 20].

Тому, відповідно до закону від 9 травня 1894 р. Міністерству фінансів, у підпорядкування якого переходили новостворювані комерційні училища та училища, які раніше були підпорядковані Міністерству народної освіти, надавалося право вирішення питань стосовно устрою комерційних училищ. Наслідком цього стало прийняття «Положення про комерційні навчальні заклади», яке було затверджене 15 квітня 1896 р. Це сприяло зростанню кількості самих училищ та появі нових типів комерційних закладів — торгових шкіл та торгових класів. Проте, незважаючи на всі ці зміни, станом на 1899 р. у всій Російській імперії діяло лише 119 середніх та початкових комерційних навчальних закладів [8, с. V—VI].

Слід звернути увагу й на те, що в цей час у провідних країнах Західної Європи і Америки налічувалися сотні комерційних училищ з різноманітною та пристосованою до місцевих вимог організацією. В Росії ж на кінець XIX ст. було ще тільки близько 100 училищ, заснованих майже по одному і тому ж плану, і лише декілька приватних курсів.

На межі XIX—XX ст. в Україні швидкими темпами розвивалося промислове та сільськогосподарське виробництво, розширювався асортимент виготовленої продукції та удосконалювалася сама технологія виробництва. Тому середня комерційна освіта вже не могла задовольнити нові потреби економічного життя країни. В умовах подальшого розвитку капіталістичних відносин та ринкових методів господарювання постала нагальна потреба в забезпеченні більш високого рівня підготовки спеціалістів, які могли б здійснювати економічні перетворення в державі. Для цього потрібна була відповідна економічна освіта, яку могла дати тільки вища школа. Крім того, вища комерційна освіта дала б можливість готувати викладачів спеціальних дисциплін для початкових та середніх комерційних шкіл, кількість яких з кожним роком зростала. Така освіта необхідна була і спеціалістам, які готувалися зайняти державні посади в центральних та місцевих органах влади.

Питання про необхідність створення вищих комерційних навчальних закладів було усвідомлене в Російській імперії ще в 60-х рр. XIX ст. 12 березня 1860 р. на педагогічній конференції в Московській практичній академії комерційних наук була заслухана пропозиція інспектора академії професора М. Я. Кіттари про створення вищих спеціальних курсів з метою узгодження спеціальної комерційної освіти з тогочасними вимогами суспільства. На наступних засіданнях практичної конференції, у березні, квітні і травні 1860 р., був детально розроблений план майбутніх курсів з поділом їх на 2 факультетські відділення (комерційне і технічне) і 3-річним терміном навчання. В основу викладання була покладена політична економія, до неї приєднувалися комерційні, природничі та технічні науки, законодавство і математика. На чолі академії запропоновано було поставити ректора, а викладачі спеціальних курсів підвищувалися в ранг професорів, тому весь уклад цих курсів отримував університетський характер. Проект організації вищої комерційної школи, розроблений 1860 р., не здійснився, а сама думка про необхідність вищої комерційної освіти взагалі не піднімалася аж до 1895 р. Цього ж року в Державну Раду був внесений законопроект про комерційну освіту, який пізніше (15 квітня 1896 р.) отримав силу закону. Законопроект не передбачав питання про заснування вищої комерційної школи, але думка про необхідність створення таких шкіл обґрунтовувалася вже при його розробці.

«Вітчизняна торгівля, внаслідок розвитку міжнародних комерційних відносин, нині все більше і більше входить у коло світової

торгівлі, — зазначалося в пояснювальній до законопроекту записці. — Успіх кожного більш-менш значного торгового чи промислового підприємства в значній мірі залежить від того, наскільки підприємці знають і розуміють справжнє становище міжнародного ринку, наскільки правильну оцінку вміють дати множині досить складних явищ економічного життя як своєї країни, так і сусідніх з нею країн і, відповідно до цього, визначити діяльність підприємства, яким вони керують. Для такої широкої, складної і відповідальної роботи, крім розуму, енергії та досвіду, необхідна і відповідна спеціальна освіта, яка в потрібній мірі не може бути здобута в комерційних училищах. Звідси, здавалося б, не можна не визнати необхідності заснування, за прикладом деяких держав, вищих комерційних навчальних закладів для осіб, які з часом могли б бути керівниками великих торгових і кредитних закладів, комерційними агентами, консулами, працювати на державних посадах, які потребують спеціальних знань» [3, с. 7].

Таким чином, потреба у вищій комерційній освіті була визнана ще 1860 р., але здійснилася вона, і то тільки частково, 1902 р. із заснуванням у складі Санкт-Петербурзького політехнічного інституту економічного відділення. Пізніше такі відділення були відкриті в Ризькому та Донському політехнічних інститутах.

Переломним моментом в історії розвитку економічної освіти в Україні став початок ХХ ст. Швидкий розвиток народного господарства в цей період потребував нових кваліфікованих кадрів. 1898 року в Києві було засновано Політехнічний інститут, який готував переважно інженерів, а для удосконалення процесу організації виробництва на підприємствах у різних галузях економіки потрібні були висококваліфіковані фахівці зі спеціальною економічною освітою. Саме це й зумовило необхідність створення вищого економічного навчального закладу в Києві, одному з найбільших промислових і торгових центрів України.

Ініціатором створення такого закладу був професор історії Імператорського університету св. Володимира М. В. Довнар-Запольський, який 4 лютого 1906 р. отримав дозвіл Міністерства торгівлі і промисловості на відкриття Вищих комерційних курсів, і з 1 вересня 1906 р. розпочався перший навчальний рік. На курси було зараховано 325 слухачів — 180 особи жіночої статі і 145 чоловічої [5, с. 53—59].

Весною 1907 р. на затвердження Міністерства торгівлі і промисловості було подано статут Київського комерційного інституту, за яким Вищі комерційні курси реорганізовувалися в Комерційний інститут, а повне розпорядження навчальною та матеріаль-

ною частинами переходило від засновника інституту до відомства Ради інституту, яка складалася з професорів, викладачів та приватних осіб. 12 травня 1908 р. статут було затверджено.

Проте, щорічне збільшення чисельності слухачів інституту та забезпечення навчального процесу висококваліфікованим професорсько-викладацьким персоналом давало всі підстави для того, щоб Рада інституту почала клопотати про надання інституту в законодавчому порядку статусу державного вищого навчального закладу. Це дозволило б інституту видавати дипломи про вищу освіту загальнодержавного зразка і присвоювати випускникам учені звання та ступені. 3 червня 1912 р. за сприяння Міністерства торгівлі і промисловості Київський комерційний інститут було реорганізовано з приватного в державний навчальний заклад, а випускники інституту зрівнялися у правах з випускниками інших державних вузів. З цього часу почався новий етап у розвитку економічної освіти в Україні, пов'язаний із законодавчим оформленням державного вищого економічного навчального закладу в Києві, який був першим в Україні і другим, після Московського комерційного інституту, в Російській імперії.

У Київський комерційний інститут приймалися особи чоловічої і жіночої статі — дійсними або вільними слухачами, які закінчили навчальні заклади не нижче середнього. Слухачі після закінчення навчання та за умов успішного складання необхідних іспитів отримували диплом про закінчення інституту.

Тривалість навчального курсу становила 4 роки з поділом на 8 семестрів. Викладання в інституті велося за предметною системою і організоване було з розподілом по 2 основних факультетських відділеннях — економічному, деканом якого було призначено професора П. Р. Сльозкіна, і комерційному, який очолив професор П. Ф. Єрченко.

Навчальні плани Київського комерційного інституту являли собою комбінацію з трьох видів наук — економічних, юридичних і комерційно-технічних. Останні мали безпосереднє практичне застосування, а з двох перших було взято те, що мало до нього найближче відношення.

Провідне місце серед економічних наук займала політична економія, яка розглядалася, проте, не стільки в теоретичному (як в університетах), скільки в її прикладному значенні. Тому розділи цієї науки, які стосувалися банків, бірж, вексельного курсу, грошового обігу, шляхів сполучення, страхової справи, торгової, промислової та сільськогосподарської політики висувалися на перший план і розвивалися у самостійні дисципліни. Таким чи-

ном, слухачі знайомилися зі складним механізмом банківської, торгової і страхової справи. Науки, споріднені з економічною, вони пізнавали з комерційної точки зору. Так, предметом вивчення економічної географії були оборот світової торгівлі і промисловості, місця виробництва та збуту продукції, шляхи товарного руху і причини попиту на той чи інший вид товару. А завдання статистики полягало в тому, щоб навчити випускників самостійно, використовуючи її методи, оцінювати стан речей, враховувати поточні факти і робити проміжні та кінцеві висновки з досліджуваних явищ.

Так як торговий світ є сферою певних юридичних відносин, то вивченню права у Київському комерційному інституті була відведена значна роль. Проте, і з цієї галузі знань бралось в найповнішому вигляді те, що безпосередньо можна віднести до комерційної справи. Це, насамперед, вивчення торгового, вексельного, морського і конкурсного права. Разом з тим, і цивільні правовідносини відіграють важливе значення в житті людини, тому цивільне право та цивільний процес також підлягали детальному вивченню. Комерційна освіта не могла обійтися і без вивчення державного (загального і російського) та міжнародного права (консульське право і торгові трактати). А знайомство з основами кримінального права та знання енциклопедії права доповнювали загальну схему юридичної освіти і слугували важливим додатком у справі загальної вищої економічної освіти.

Економічні і юридичні науки давали теоретичні та практичні знання, необхідні для торгової, банківської, страхової і оціночної справи. Разом з тим, названі галузі потребували ще певних технічних знань, які викладалися у курсах комерційно-технічних наук: детальне вивчення фінансових операцій і найскладніших їх видів (страхових розрахунків, державних позик тощо), різноманітних видів рахівництва і, особливо, товарознавство. Предмет товарознавства об'єднував у собі всі розділи хімічної технології, які давали знання про товари, методи дослідження їхніх властивостей та технологію виробництва. Для найповнішого наукового розуміння процесу виробництва і визначення властивостей товару слухачі перед прослуховуванням курсу товарознавства вивчали фізику та хімію.

Побудована таким чином вища комерційна школа давала випускникам подвійні результати — загальну вищу освіту і спеціальні технічні знання. Сама по собі вища освіта розвиває розум і здібності людини. Але якщо вона супроводжується ще й приєднанням практичних знань, які безпосередньо застосовуються в економічному житті країни, то значення такої освіти значно зростає.

Правильно організована вища комерційна освіта повинна поєднувати теоретичні знання і практичний досвід. Такою була основна задача практичного застосування комерційної освіти.

Відповідно до таких основних положень і розроблялися програми викладання та навчальні плани в Київському комерційному інституті:

1) з економічних, юридичних і комерційних наук виділялися такі основні галузі знань, які були обов'язковими для всіх слухачів через їх суспільно-практичне значення;

2) потім слухачам надавалося право вибору одного з відділень інституту — економічного або комерційного. На першому, крім загальнообов'язкових наук, провідне місце займали економічні і юридичні науки, а на другому — комерційні. Курс навчання на обох відділеннях тривав 4 роки;

3) поза схемою 4-річного курсу відділень стояли особливі підвідділення з ще поглибленишим вивченням спеціальних галузей знань (оціночно-податкове, страхової справи, банківської справи, залізничне, педагогічне, торгово-агентурне (відкрите 1909 р.)).

Фахову підготовку студентів забезпечували високопрофесійні викладачі, більшість з яких були відомими науковцями та зробили значний внесок у розвиток не лише вітчизняної, а й світової економічної науки. А як відомо, вища освіта повинна ґрунтуватися на наукових дослідженнях, і поєднання освіти і науки є необхідною умовою удосконалення самої системи освіти та головним чинником подальшого розвитку наукових знань.

На особливу увагу в нашому дослідженні заслуговує період діяльності інституту, який охоплює першу третину ХХ ст., коли в Київському економічному університеті (тоді Київському комерційному інституті) викладали найвідоміші економісти, які плідно співпрацювали з ученими НАН України та економічних інститутів різних країн світу. У цей час ними були сформовані важливі напрями економічних досліджень — маржиналізм, статистичні, демографічні та фінансові дослідження. Серед учених, які працювали в інституті в даний період, були К. Г. Воблий, М. В. Довнар-Запольський, П. Л. Кованько, Р. М. Орженцький, М. В. Птуха, О. О. Русов, Є. Є. Слуцький, Л. М. Яснопольський та інші.

У першу чергу слід згадати видатного історика, етнографа, фольклориста та архівознавця М. В. Довнар-Запольського, який був засновником і першим ректором інституту (до 1917 р.). Він намагався будувати вищу економічну освіту таким чином, щоб максимально поєднати фундаментальність економічної освіти з практичною спрямованістю навчання та активною науково-дослідною

роботою. В інституті М. В. Довнар-Запольський читав курс історії російського народного господарства і в науковому відношенні цікавими є його дослідження в галузі економічної історії.

У грудні 1917 р., в період бурхливих революційних подій, ректором Київського комерційного інституту було обрано К. Г. Воблого, який з 1908 р. працював на посаді декана комерційного відділення інституту. Важливим внеском К. Г. Воблого в історію Київського економічного університету була його науково-педагогічна діяльність — авторські підручники та курси лекцій зі статистики, основ економіки страхування, економічної географії та політичної економії, які були фундаментальними в системі економічної освіти.

Відомим ученим в історії економічної думки є П. Л. Кованько, який 1914 р. був затверджений на посаді професора інституту по кафедрі фінансового права (відділ місцевих фінансів). Його наукові дослідження були спрямовані на розробку питань економіки промисловості та фінансів.

Не можна обійти увагою і науково-педагогічну діяльність академіка Р. М. Орженцького, який працював в інституті з кінця 1919 р. штатним професором по кафедрі політичної економії. Його наукові інтереси були спрямовані на дослідження питань методології політичної економії та проблеми теорії цінності. Вчений підтримував ідеї та погляди представників австрійської школи граничної корисності і розвивав суб'єктивно-психологічний напрям в економічній теорії.

З 30 липня 1919 р. по 1931 р. на посаді професора кафедри статистики працював М. В. Птуха. Він читав курси з історії статистики і демографію та брав активну участь у розробці навчальних програм і планів з цих дисциплін. Наукові праці М. В. Птухи із загальної теорії і історії статистики, теоретичної та прикладної географії збагатили не лише вітчизняну, а й світову економічну науку.

1908 року в інститут запросили на посаду викладача статистики одного з найкращих спеціалістів у цій галузі, відомого українського вченого та громадського діяча О. О. Русова. Він викладав загальний та спеціальні курси зі статистики, був членом Ради і Навчального комітету інституту.

Заслугою всесвітньо відомого економіста, статистика та математика Є. Є. Слуцького, який працював в інституті з 1913 по 1926 р., було застосування математичних методів до аналізу економічних явищ та процесів. Серед навчальних дисциплін, які він читав в інституті, слід виділити статистику, теоретичну економію, політичну економію, історію економічних учень, теорію ймовірностей та вищу математику.

Важливий внесок у розвиток фінансової науки зробив професор кафедри фінансового права Л. М. Яснопольський, який працював в інституті з 1910 р. В його наукових дослідженнях знайшли глибоку розробку питання фінансів, статистики та розміщення продуктивних сил.

На жаль, обсяг статті не дозволяє зупинитися на поглядах видатних економістів Київського комерційного інституту першої третини ХХ ст. детальніше.

Сьогодні Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, який пройшов складний шлях від Вищих комерційних курсів (4 лютого 1906 р.) до Київського національного економічного університету (27 лютого 1997 р.) є провідним економічним навчальним закладом України. Дослідження історичної ретроспективи та закономірностей розвитку економічної науки і освіти в Київському економічному університеті в першій третині ХХ ст. дає всі підстави говорити про те, що Київський комерційний інститут відіграв значну роль у розвитку економічної освіти в Україні, а наукові здобутки вчених інституту поповнили скарбницю не лише вітчизняної, а й світової економічної науки.

Література

1. Звіт по темі «Історія Київського державного економічного університету» / Укл. Т. Д. Бондар. — К.: КДЕУ, 1995. — 370 с.
2. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца ХХ в.: Учебное пособие для педагогических учебных заведений / Под ред. академика РАО А. И. Пискунова. — 2-е изд., испр. и дополн. — М.: ТЦ «Сфера», 2001. — 512 с.
3. КМДА (Державний архів м. Києва) Ф. 153, оп. 8, № 129.
4. КМДА Ф. 229, оп. 1, № 1.
5. КМДА Ф. 229, оп. 1, № 19.
6. Лортичан Э. Л. Украинские экономисты первой трети ХХ столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. — Харьков: Харьков, 1995. — 192 с.
7. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посіб. — К.: Вікар, 2003. — 335 с.
8. Материалы по коммерческому образованию — Вып. I: Коммерческие училища. Съезд директоров и представителей попечительных советов в июне месяце 1901 года в г. С-Петербурге. — СПб., 1901. — С. V—VI.
9. Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ—ХХ століть: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1998. — 304 с.
10. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804—1920 рр.). — Дис. канд. пед. наук. — К., 1996.

Стаття надійшла до редакції 18.04.06